
Nederlandse samenvatting

Titel: De kerk is het middel, de wereld het doel: de ontwikkeling van het denken van Klaas Schilder over de relatie tussen de kerk en de wereld.

Vragen bij de wending naar de kerk

De centrale vraag van dit onderzoek luidt: *Hoe ziet Klaas Schilder (1890-1952) de kerk als tegelijk onderscheiden van en betrokken op de wereld?* Deze vraag is ingegeven door een hedendaagse discussie in het domein van de publieke theologie waarin zich de afgelopen decennia een zogenaamde wending naar de kerk aftekende. De centrale figuur in deze wending naar de kerk is de Amerikaanse ethicus Stanley Hauerwas (1940). Op spraakmakende wijze zette Hauerwas vanaf de jaren 80 het debat op scherp door met kracht de vervlochtenheid tussen kerk en wereld te bekritisieren. Hauerwas, pacifist en Mennoniet, pleit ervoor om die banden radicaal door te snijden. Hij benadrukt de eigenheid van de kerk als een aparte gemeenschap, een eigen 'polis', die met de natie niets van doen heeft. Hauerwas' pleidooi kreeg veel bijval, ook op Nederlandse bodem, maar tegelijk ook stevige kritiek. Beroemd is de kritiek van zijn leermeester James Gustafson (1925) die Hauerwas al vroeg betichtte van het toegeven aan de sektarische verleiding die de kerk met de rug naar de wereld zet. Gustafson wees als oorzaak op het ontbreken van een scheppingsleer bij Hauerwas. Deze kritiek bleef Hauerwas decennia achtervolgen, maar ook andere zorgen kwamen op tafel: was Hauerwas' kerk eigenlijk wel realistisch, kwam er niet veel te veel druk op de kerk? En van Rooms-Katholieke zijde (Nicholas Healy) worden vraagtekens gezet bij het sociologische startpunt van Hauerwas' ecclesologie: is dit wel theologisch genoeg? Zijn we met Hauerwas niet gewoon terug bij Schleiermacher: die in zijn denken over de kerk begon bij de sociale realiteit? Het is met deze vragen in het achterhoofd dat in dit proefschrift de gedachtegang

van de Nederlandse gereformeerde theoloog Klaas Schilder wordt bevraagd. Het aanvoeren van Schilder in deze discussie komt niet uit de lucht vallen. In de Verenigde Staten staat op het gebied van de publieke theologie de Nederlands neocalvinistische traditie volop in de belangstelling. Deze levert daar een wezenlijke bijdrage aan het debat. Dominant is daar de stem van Abraham Kuyper (1837-1920) met zijn unieke oeuvre op dit gebied. Kuyper en Hauerwas worden in die discussie vaak tegenover elkaar gezet. De Kuyperianen vertegenwoordigen dan een lijn die meer welwillend is ten opzichte van de wereld, terwijl de Hauerwasianen meer anabaptistisch de wereld mijden. Schilder behoort tot de centrale denkers van het Nederlandse neocalvinisme van de tweede generatie in de eerste helft van de twintigste eeuw. Schilder denkt nadrukkelijk door in de lijn van Kuyper, maar deed dat in een totaal andere culturele context: het Europa van na de Eerste Wereldoorlog. Juist de vragen van de publieke theologie naar de relatie tussen de kerk en de wereld stonden hernieuwd op de agenda van de kerk. De secularisatie begon echt voet aan de grond te krijgen in Europa en de eerste signalen van wat nu werkelijkheid is geworden tekenden zich af: de kerk zou een marginale minderheid worden. Net als Hauerwas zet ook Schilder de kerk centraal in zijn theologie. De kerk is zijn antwoord op de secularisering, en tegelijk staat Schilder stevig op neocalvinistische bodem. Het is om die reden dat twee belangrijke spelers in de voornoemde discussie, James K.A. Smith (1970) en Richard J. Mouw (1940) wijzen op het werk van Klaas Schilder als potentieel belangrijke bron voor de reflectie op publieke theologie en de rol van de kerk in de wereld. Is Schilder een gereformeerde Hauerwas?

Dit onderzoek richt zich daarom op de reflectie van Schilder op de rol van de kerk in de wereld. Om Schilders denken in beeld te krijgen volgen we de ontwikkelingsgang van zijn denken door vier periodes in zijn leven. Schilders contextuele manier van schrijven vraagt om zo'n benadering: Schilder schreef zelden systematisch, maar was altijd betrokken op wat speelde en reageerde daar dan polemisch op. Deze benadering van naar de opvolgende periodes kijken is te meer van belang omdat voorgaande studies naar Schilders denken zo'n historische aanpak ontberen. De nu volgende paragrafen geven een samenvatting van de opeenvolgende hoofdstukken van het proefschrift.

Het begin: 1890 tot 1925

Een aantal factoren in Schilders jeugd en opleiding zijn van belang om hem goed te begrijpen. Ten eerste kwam Schilder uit een arm milieu en was zijn leven zelf een sociale emancipatie zoals die voor zijn tijd kenmerkend was. Ten tweede is Schilders opleiding aan de gereformeerde Theologische School in Kampen zeer bepalend geweest. Ten derde is de neiging tot neerslachtigheid en eenzaamheid die in Schilders studententijd duidelijk naar voren komen van belang. Ten

vierde is daar in 1914 de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog, die samenviel met Schilders bevestiging als predikant. De oorlog had een ongekende impact op de Westerse cultuur, ook op Schilders gereformeerde wereld en zijn theologische ontwikkelingsgang.

Met behulp van Schilders eigen begrippenpaar van diepte en breedte biedt dit hoofdstuk vervolgens de contouren van zijn denken zoals dat uit zijn geschriften naar voren komt. De diepte heeft betrekking op de innerlijke verdieping en omvat zaken als Gods concrete eschatologische handelen in de geschiedenis, de schriftleer en in deze periode ook nadrukkelijk de ontwikkeling van een gereformeerde spiritualiteit. De kerk komt ook in beeld, maar is nog geen duidelijk aandachtspunt voor Schilder. In deze periode is ook de *praesentia salutis* al goed te herkennen, die mijns inziens het centrale motief is van Schilders theologie. De breedte is het kuyperiaanse motief van de betrokkenheid op de wereld. Schilder houdt zich bezig met poëzie en de kunsten en ook de vraag naar de verhouding met de cultuur staat duidelijk op de agenda. In het begrippenpaar diepte en breedte zijn de twee elementen van de hoofdvraag van dit onderzoek te herkennen. De diepte: het onderscheiden karakter van de kerk en de breedte: haar betrokkenheid op de wereld. Dus hoewel de kerk nog geen centrale rol inneemt, worden de contouren van Schilders antwoord op de hoofdvraag al wel duidelijk.

In het algemeen bieden de geschriften uit de eerste jaren van Schilders predikantschap op verschillende plekken in het land nog geen afgerond geheel van gedachten. Toch worden de contouren van wat zich later zal ontwikkelen al wel goeddeels helder. De 'vroegere Schilder' van deze periode is wel eens afgezet tegen de latere Schilder. Dat is begrijpelijk: Schilder legt andere accenten, hij houdt zich bezig met kunst en literatuur, pleit voor vernieuwing van de taal van de kerk, algemene genade is nog onverdacht en van een nadruk op de kerk is nog geen sprake. Toch is mijn stelling dat bij Schilder consistentie de boventoon voert en dat er van twee Schilders geen sprake is. Veel meer is het verschil te verklaren uit een verleggen van de aandacht naar andere gebieden zonder daarmee zijn centrale theologische motieven te veranderen. De ontwikkelingen op het punt van algemene genade en de verbondsleer zijn meer een rijping van al bestaande accenten dan een echte verandering.

De wending naar de kerk: 1926-1934

Deze periode, die in het derde hoofdstuk centraal staat, wordt ingeluid door de synode van Assen van de *Gereformeerde Kerken*. De besluiten over het schriftgezag van deze synode werden door Schilder vurig verdedigd. Deze verdediging plaatste Schilder tegenover degene die zijn grootste tegenstander zou worden: Karl Barth. Barths theologie werd door Schilder gezien als ondermijning van

de traditionele openbaringsleer. Met Barths openbaringsleer is God onkenbaar en glipt de concrete *presentia salutis* ons uit de vingers. Deze confrontatie zet Schilder dan ook op het spoor van de kerk die vanaf nu een grote rol zal gaan spelen. De kerk is het brandpunt van de concrete aanwezigheid van God op aarde, de plek waar hij zijn heil uitdeelt.

Schilders kerkleer komt in deze periode echt tot ontwikkeling. De contouren van het huis beginnen zich duidelijk af te tekenen. Het begrippenpaar van breedte en diepte ontvouwt zich nu in de kerkleer: de kerk moet onderscheiden zijn met een eigen karakter, maar ook publiek, betrokken op de wereld.

Het onderscheiden karakter van de kerk zit hem voor Schilder in de relatie met Christus. Dat is het eigene aan de kerk: dat Christus haar vergadert. Voor Schilder uit zich dat in tastbare, objectieve elementen: het historische instituut van de kerk en haar belijdenis. Maar ook het gemeenschapskarakter van de kerk is belangrijk en krijgt zelfs een rol in het verstaan van de Schrift. Maar de kerk gaat niet in het statische op: juist door het koningschap van Christus blijft de kerk altijd dynamisch, zelfkritisch en op weg naar eenheid. De kerk moet steeds weer achter Christus aan. Wel blijft er tussen het dynamische en statische in Schilders ecclesiologie een zekere spanning die niet helemaal wordt opgelost.

Schilder doordenkt in deze periode ook steeds verder de verhouding tussen kerk en cultuur. Zijn afscheid van de algemene genade begint zich af te tekenen en hij benadrukt steeds meer de cultuur als opdracht. Bij de cultuur gaat het niet zozeer om wat er te genieten valt, maar om wat er gedaan moet worden. De kerk heeft daarin dan wel een centrale rol. Niet dat de kerk een directe rol moet spelen in de cultuur, maar, net als bij Kuyper, als de plaats waar de gelovigen worden toegerust. Dat laatste is waar het uiteindelijk om draait: de kerk is instrument voor het cultuurmandaat. Dit betekent voor Schilder niet dat er een aparte christelijke cultuur rondom de kerk moet zijn. Daarvoor denkt Schilder veel te weinig programmatisch. Het gaat hem veel meer om trouw in het dagelijks werk. Zo is de kerk het middel en de wereld het doel. Naast deze smalle opvatting van de kerk als instrument, staat een brede opvatting waarin Schilder de kerk als Gods nieuwe mensheid aanduidt. Ook hier bevindt zich weer een spanning tussen de kerk als de nieuwe schepping en het smalle instituut, dat bij Schilder steeds de nadruk krijgt.

Toenemende spanning: 1934-1944

In meerdere opzichten is deze periode er een van toenemende spanningen. De spanningen in de Nederlandse samenleving en in Europa in het algemeen nemen toe door de economische crisis en de opkomst van nationaal-socialisme en fascisme. Deze spanningen komen tot een climax met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 en de bezetting van Nederland in 1940. Ook

binnen de *Gereformeerde Kerken* neemt de spanning toe: Schilder en consorten (met name de Reformatorische Beweging) komen steeds meer tegenover de gevestigde orde te staan. De polarisatie weerspiegelt zich ook in Schilders opvattingen: de retoriek richting Kuyper en de Kuyperianen wordt steeds feller en explicieter. De spanning komt midden in de oorlog tot een breuk binnen de *Gereformeerde Kerken* in 1944 waarbij Schilder met zo'n 10% van de leden een nieuw kerkverband vormt: de *Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)*.

Schilders denken verandert in deze periode niet zo sterk, maar verdiept zich. Om de metafoor van het huis te gebruiken: nu worden steeds details als de deuren, de vloeren, het behang zichtbaar. Een verrassende noviteit is het verbond. Dat verschijnt plotseling op het toneel en neemt meteen een centrale plek in Schilders denken in. Inhoudelijk verandert er niet veel: wat Schilder al zei over de kerk wordt nu toegepast op het verbond: de hoogspanning, de objectieve en forensische nadruk, het activisme. Zo worden kerk en verbond nauw geïdentificeerd, wordt spanning een hoofdkenmerk van het verbond en neemt Schilder afstand van het onderscheid tussen een inwendig en uitwendig verbond: dat staat het objectieve en concrete ervan in de weg. Ook benadrukt Schilder de eenheid van het verbond: het onderscheid tussen werk- en genadeverbond vervalst.

Ontwikkelingen zijn verder zichtbaar in de toegenomen polemieken met de Kuyperiaanse gevestigde orde. Dat gebeurt op het punt van het verbond: Schilders nadruk op de eenheid van het verbond botst op de klassieke onderscheidingen. Ook neemt Schilder nu expliciet afstand van de algemene genade, en ook van noties van algemene openbaring en de manier waarop de mens als beeld van God werd verstaan. Hier keert Schilder zich scherp van Kuyper en Bavinck af en beweegt zich parallel aan het ferme 'nein' van Barth tegen Brunner. Zo is Schilders denkgang in deze periode het beste te duiden als een navigeren tussen Kuyper en Barth. Enerzijds keert Schilder zich met Barth af van alle aanknopingspunten en noties van gemeenschappelijkheid, anderzijds blijft hij met Kuyper staan voor de immanentie van God in deze wereld en zijn sterke scheppingsmotief. Hier is het kernmotief van de *praesentia salutis* weer te herkennen. Op het punt van het onderscheiden karakter van de kerk zien we dus in deze periode vooral verdieping en verheldering. Verreweg de meeste aandacht vraagt Schilders kritiek op de pluriformiteit van de kerk. Hier is de polemieken met de Kuyperianen het scherpst. De prikkel om één kerk te worden zag Schilder verdwijnen met de pluriformiteit en daarom was hij kritisch. Verder komt Schilders kritiek op het klassieke onderscheid tussen de zichtbare en de onzichtbare kerk nu helder tot uiting: de kerk is primair zichtbaar. Wat er onzichtbaar is aan de kerk mag nooit van het zichtbare gescheiden worden. Dat hangt weer samen met Schilders visie op de ware kerk. Dankzij zijn dynamische

kerkvisie komt Schilder nooit tot de beruchte identificatie van de ware kerk met de *Gereformeerde Kerken*. Het *nulla salus extra ecclesiam* is uiteindelijk eschatologisch voor Schilder: de ware kerk is onaf. Zo blijven ook soteriologie en ecclesiologie onderscheiden, hoewel niet gescheiden. Meer dan de ware kerk, benadrukt Schilder de notie van de wettige kerk: dat is wél de *Gereformeerde Kerken* door haar trouw aan de confessie.

Schilders visie op het publieke karakter van de kerk krijgt meer profiel door zijn boude stellingname dat de kerk dateert van voor de zondeval. Kerk en schepping tracht hij zo nauw mogelijk te verbinden: de kerk is katholiek. Verder zien we in lijn met eerdere accenten de kritiek op Kuypers kerk als organisme verschijnen: Schilder houdt niet van onderscheidingen die de concrete kerk verdoezelen. Maar in de spanning die blijft bestaan in Schilders geschriften tussen de kerk als Gods nieuwe mensheid enerzijds en het smalle zichtbare instituut anderzijds, blijft de kerk als organisme aanwezig. Tenslotte is Schilders verzet tegen het Nationaal Socialisme, zowel voor als na de bezetting, een mooi voorbeeld van hoe Schilders publieke kerk in praktijk werkt: met de na- en voordelen van dien.

Vrijmaking, de ideeën beproefd: 1944-1952

De laatste periode van Schilders leven en werk heeft een eigen karakter. Dat komt door de genoemde scheuring in de *Gereformeerde Kerken* in 1944, de *Vrijmaking*. Voor Schilder is de betekenis van deze gebeurtenis nauwelijks te overschatten. Het was een persoonlijk trauma van de eerste orde: juist in de kerk, voor hem het belangrijkste, was hij afgezet. Ook verandert zijn rol ingrijpend: van luis in de pels werd hij nu kerkleider, een rol die hem slecht paste. Gevolg hiervan is dat veel van wat hij in deze periode schrijft, en zeker al het perswerk, het stempel draagt van de scheuring. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is dan ook: hoe vormt de nieuwe context van de *Vrijmaking* Schilders denken? Om bij het beeld van het huis te blijven: wat gebeurt er nu het huis bewoond gaat worden?

Het is allereerst opvallend dat de apocalyptische sfeer van de vroege Schilder krachtig terugkeert in deze periode. Dit hangt samen met de Tweede Wereldoorlog en de sfeer die het begin van wat de Koude Oorlog zou worden kenmerkte. Schilders apocalyptische theologie, vol met spanning en een dialectische afkeer van ‘commune’ noties sloten naadloos aan bij de nieuwe context. De kerkelijke scheuring en het gevoel van ‘een kleine rest’ te zijn paste in dat beeld.

Schilders nadruk op het onderscheiden karakter van de kerk, en dan met name op de wettigheid van het instituut, krijgt een sterke impuls door de scheuring. Het juridische komt centraal te staan, maar ook de notie van de ware kerk krijgt sterker de nadruk dan voorheen, zonder de nuance helemaal te verliezen.

Het dynamische element raakt eerst op de achtergrond, maar vanaf de jaren 50 gaat Schilder dat juist in stelling brengen tegen het eenzijdige statische accent van zijn leerlingen. Dit laat ook goed zien hoe de nieuwe context de spanning tussen het statische en het dynamische in Schilders ecclesiologie helder voor het voetlicht brengt.

Ook de tweede spanning die we eerder noteerden - tussen de kerk als Gods nieuwe mensheid en de kerk als het smalle instituut - krijgt na de *Vrijmaking* profiel. Dat het publieke karakter van de kerk van het grootste belang is, staat ook in deze periode buiten kijf. Hoe kleiner de kerk, hoe sterker Schilder lijkt te benadrukken dat zij per definitie van wereldbetekenis is. Concreet spitst de discussie zich toe in de organisaties rondom de kerk, de 'doorgaande reformatie': moeten er eigen vrijgemaakte organisaties komen? In zijn reactie laat Schilder zien geen cultureel programma te hebben: hij pleit voor aparte organisatie als dat kan, maar ook voor realisme, bijvoorbeeld inzake de politiek. Ook in deze discussie voert Schilders persoonlijk trauma richting de *Gereformeerde Kerken* de boventoon. De discussie in de jonge kerken is duidelijk verbonden met de genoemde spanning in Schilders visie op de publieke rol van de kerk.

Een neocalvinistische wending naar de kerk?

In het slothoofdstuk komen we terug bij de hoofdvraag: *Hoe ziet Schilder de kerk als tegelijk onderscheiden van en betrokken op de wereld?* De eerste conclusie is dat Schilders denken een sterke consistentie vertoont. Dat er in Schilders denken sprake is van een verval of van 'twee Schilders' wordt daarmee weersproken. Schilders antwoord op de hoofdvraag begint bij de schepping, het cultuuropdracht en de wortels van de kerk en het verbond, vervolgens de zondeval en het herstel in Christus en hoe dat de kerk stempelt. Zo wordt de kerk het hart van het cultuurmandaat en het instrument in Gods plan voor de wereld. De kerk is per definitie publieke kerk. Concreet krijgt dat vorm in haar leden. komt het onderscheiden karakter van die kerk om haar rol als 'cultuurhaard' te behouden aan de orde. De verbinding van Christus met de kerk is daar van kapitaal belang en die lijn loopt voor Schilder door het zichtbare instituut en haar belijdenis, maar is en blijft dynamisch. Aan het slot van het eerste gedeelte worden nog eens de twee centrale spanningen in Schilders denken over de kerk en haar rol in de wereld benoemd: tussen het dynamische en het institutionele en tussen de kerk als Gods mensheid en de kerk als de zichtbare zondagse samenkomst.

In het tweede deel van het slothoofdstuk wordt het antwoord van Schilder in gesprek gebracht met het denken van Stanley Hauerwas en de aan hem gestelde vragen rondom zijn wending naar de kerk. Zonder de pretentie van een volwaardige vergelijking, wordt op een aantal punten de bijdrage die Schilder kan leveren aan het gesprek rondom Hauerwas' wending naar de kerk neergezet.

Ten eerste benadrukt Schilder de Schrift en de openbaring als tegenover van de kerk, zonder de epistemische rol van de kerk te negeren. Ten tweede is Schilders nadruk op de schepping, waardoor de kerk altijd middel blijft, van belang, hoezeer Schilder ook, net als Hauerwas, een afkeer heeft van het zoeken naar gemeenschappelijkheid tussen de kerk en de wereld. Ten derde haalt Schilder met zijn nadruk op het instituut en haar belijdenis, het gewicht van de heiligheid van de kerk af; een gewicht dat bij Hauerwas erg groot is. Het gevaar bij Schilder is weer dat het persoonlijke, subjectieve wegvalt. Tenslotte lijken de visies van Schilder en Hauerwas wat betreft de concrete rol van de kerk en de wereld sterk op elkaar. Hauerwas' notie van getuigenis en Schilders nadruk op gehoorzaamheid in het dagelijks leven komen dichtbij elkaar. Toch maakt Schilders andere visie op de schepping dat de kerk altijd instrumenteel blijft en zo nooit vergeet dat het gaat om "het leven dat bruischt, daar buiten op de straat". De kerk is het middel, de wereld het doel.